Arts & Commerce College, Warwat Bakal
Tq. Sangrampur Dist. Buldana

Research Papers 2018-2019

Sr. No	Title of Paper	Name of Author	Department	Journal	Year	Impact Factor
1	International Policy of Yashavantrao Chavan	Prof R S Korde	Pol-Science	International Research Journal	2018	5.011
2	Mahatma Gandhi : A Pioneer of Value Generation in Contemporary World	Prof R S Korde	Pol-Science	International Refereed Peer-reviewed Research Journal (UGC Approved)	2019	6.021
3	Women Empowerment :Special Reference Maharastra State	Prof R S Korde	Pol-Science	International E- Research Journal (UGC Approved) Web- www.researchjourney2014.net	2019	6.261

ISSN 2394-5303

Issue-41, Vol-03, May-2018

Printing Area™

International Multilingual Research Journal

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

Printing Area

Editorial Board & Advisory Committee

1) Dr. Vikas Sudam Padalkar (Japan)
2) M.Saleem, Sialkot (Pakistan)
3) Dr. Momin Mujtaba (Saudi Arebia)
4) N.Nagendrakumar (Sri Lanka)
5) Dr. Wankhede Umakant (Maharashtra)
6) Dr. Basantani Vinita (Pune)
7) Dr. Upadhya Bharat (Sangali)
8) Jubraj Khamari (Orissa)
9) Krupa Sophia Livingston (Tamilnadu)
10) Dr. Wagh Anand (Aurangabad)
11) Dr. Ambhore Shankar (Jalna)
12) Dr. Ashish Kumar (Delhi)
13) Prof.Surwade Yogesh (Satara)
14) Dr. Patil Deepak (Dhule)
15) Dr. Singh Rajeshkumar (Lucknow)
16) Tadvi Ajij (Jalgaon)
17) Dr.Patwari Vidya (Jalna)
18) Dr.Varma Anju (Gangatok)
19) Dr.Padwal Promod (Waranasi)
20) Dr.Lokhande Nilendra (Mumbai)
21) Dr.Narendra Pathak (Lucknow)
22) Dr.Bhairulal Yadav (West Bangal)
23) Dr.M.M.Joshi, (Nainital)
24) Dr.Sushma Yadav (Delhi)
25) Dr.Seema Sharma (Indor)
26) Dr. Choudhari N.D. (Kada)
27) Dr. Yallawad Rajkumar (Parli v.)
28) Dr. Yerande V. L.(Nilanga)
29) Dr. Awasthi Sudarshan (Parli v.)
30) Dr Watankar Jayshree
31) Dr. Saini Abhilasha
32) Dr. Prema Chopde (Nagpur)
33) Dr. Vidya Gulbhile (M.S.)
34) Dr. Kewat Ravindra (Chandrapur)
35)Dr. Pandey Piyush (Delhi)
36) Dr. Suresh Babu (Hydarabad)
37) Dr. Patel Brijesh (Gujrat)
38) Dr. Trivedi Sunil (Gujrat)
39) Dr. Sarda Priti (Hydarabad)
40) Dr. Nema Deepak (M.P.)
41) Dr. Shukla Neeraj (U.P.)
42) Dr. Namdev Madumati (M.P.)
43) Dr. Kachare S.V. (Parli-v)
44) Dr. Singh Komal (Lucknow)
45) Dr. Pawar Vijay (Mumbai)
46) Dr. Chaudhari Ramakant (Ja

Indexed

UGC Approved Journal
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
Jr.No.43053

IMPACT 5.011 iijif FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

Note : The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. 'Printing Area' dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute,academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Disputes, If any shall be decided by the court at **Beed** (Maharashtra, India)

http://www.printingarea.blogspot.com

13) छत्रपती शिवाजी महाराजांची शेती व वतनदार विषयक भूमिकाः
प्रा. गणेश पंढरीनाथ भामे, निगडी, पुणे. || 58

14) मराठी कवितेतील मातृप्रतिमा :एक दृष्टिक्षेप
प्रा. मेघा पंढरीनाथ बोरोले, भुसावळ || 62

15) प्रधानमंत्री मुद्रा बॅंक योजना एक:दृष्टीक्षेप
डी. जी. चिषळीकर, गडहिंगलज, जि. कोल्हापूर || 63

16) विधिनाट्यातील आयना
डॉ.बी.आर.दहिफळे, उदगीर जि.लातूर. || 66

17) वंचितांचा इतिहास
प्रा.कु.चंद्रकला शालीकराम गजभिये, जि.गडचिरोली || 70

18) तंत्रज्ञानाचा विकास:पत्रकारितेचे बदलते स्वरूप व व्याप्ती
गीतांजली मेघ:श्याम घोलप, पुणे || 71

19) यशवंतराव चव्हाण यांचे परराष्ट्रीय धोरण
प्रा.आर.एस.कोरडे, वरवट बकाल ता.संग्रामपुर || 77

20) पश्चिम विदर्भातील धनगर समाजाची आर्थिक स्थिती
प्रा—डॉ—सुरेश संतराम माळशिखरे, चिखली जि—बुलडाणा || 82

21) पर्यटनातून आर्थिक समृद्धी
डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर, नेकनुर ता.जि. बीड || 85

22) महात्मा गांधी आणि भारतीय लोकशाही
प्रा. कल्पना निंबार्ते, भंडारा. || 89

23) संयुक्त राष्ट्र शांतीसैनिक मोहिमांमध्ये महिलांची वाढती भूमिका
प्रा. सचिन एस. वेरुळकर, तुमसर, भंडारा. || 92

24) ग्रामीण समाजातील महिलांच्या विकासात स्वयं सहाय्यता गटाची भूमिका व प्रभाव——
प्रा. सौ. मेघा मोहन रतकंठीवार, तळोधी (बाळापूर),नागभिड,चंद्रपुर || 97

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

इंग्लंडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने त्याकाळी तेथील सारी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय समिकरणे बदलून टाकली. झपाट्याने बदलणारे हे तंत्रज्ञान पारंपारिक पत्रकारितेचाही चेहरा मोहरा बदलू पाहत आहे. यासाठीच पत्रकारितेवर तंत्रज्ञानाने टाकेलेला प्रभाव आणि झालेले बदल अभ्यासणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची

१. Anatoliy Gruzd, Caroline Haythornthwaite, Drew Paulin, "Uses and Gratifications factors for social media use in teaching: Instructors' perspectives." New Media Society (August 9, 2016): 475-494.

२. Bernoff, Josh. Groundswell: Winning in a World Transformed by Social Technologies- Harvard Business School Press, 2008.

३. Budra, Paul. From TeÛt to TÛting: New Media in the Classroom- Bloomington, IN: Indiana University Press, 2012.

४. newummid. 23 February 2017. 4 December 2017- <https://newummid.blogspot.in/2017/02/blog-post_31-html>.

५. अव्वल. इंटरनेट वापरामध्ये महाराष्ट्र. divyamarathi. ७ may २०१२. ४ November 2016- <https%//divyamarathi-bhaskar-com/news/NAT-internet-use-to- maharashtra-state-is-first-3226233.html>.

६. केतकर, कुमार. विश्वामित्राचे जग. मुंबई: नवचौतन्य प्रकाशन, २०१३.

७. गेट्स, बिल. द रोड अहेड. अमेरिका: विकिंग पब्लिकेशन, १९९५.

८. गोडबोले, अच्युत. संगणक युग. मौज प्रकाशन, २०००.

९. चौबे, डॉ. प्रबोध. इंटरनेट. दादर: मनोरमा प्रकाशन

१०. टी.एम., ओसवाल. इंटरनेट संचार माध्यम. नवी दिल्ली : भारत सरकार, १९९८.

११. डॉ.वि.ल.धारूरकर. माहिती तंत्रज्ञान व प्रसार माध्यमे. चौतन्य प्रकाशन

❑❑❑

19

यशवंतराव चव्हाण यांचे परराष्ट्रीय धोरण

प्रा.आर.एस.कोरडे
कला वाणिज्य महाविद्यालय,
वरवट बकाल ता.संग्रामपुर

सारांश

One should remember that big power and like mechines with no heart. They have only interests, not only national interests but also global interast. This is true of the soviet union U.S.A.& China.

वरील विधानाद्वारे वस्तुस्थितीची जाणीव करून देणारे यशवंतराव चव्हाण गेल्या ७० च्या दशकात भारताचे संरक्षणमंत्री होते. "हिमालयाच्या हाकेला धावला सहयांद्री" या ओळींनी ओळखलं जाणारं एक उत्तुंग व्यक्तिमत्व म्हणजे यशवंतराव चव्हाण "प्रति शिवाजी" म्हणुन सुपरिचीत अस महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या राजकारणातील एक कणखरं व्यक्तिमत्व कोणतीही राजकीय पार्श्वभूमी नसलेला खेडयातील एका युवकाचा उपपंतप्रधान पदापर्यंतचा प्रवास थक्क करणार व तितकाच प्रेरणादायी आहे. त्याच्या या प्रवासात त्यांच्यातील राजकीय जाणीवेची प्रगल्भता लोकशाही मुल्यावरही श्रध्दा दुरदर्शीपणा, एक थोर मुत्सद्दी प्रतिभावना लेखक व विचारवंत अशा अनेक पैलुचा परिचय जगाला होत गेला. त्यांच्या आयुष्यातील स्थित्यंतराच्या काळातही त्यांच्या विचारातील एक सुत्रता व अंतिमत: देशहिताचा विचार प्रकर्षाने जाणवतो. १९६० मध्ये चीनच्या आक्रमणानंतर संरक्षणमंत्रीपदाची धुरा त्यांनी समर्थपणे सांभाळली. १९६० नंतरचा कालखंड हा लक्षणीय कालखंड

होता. अनेक समस्या भारतासमोर उभ्या होत्या. त्यात प्रामुख्याने संरक्षणविषयक समस्या देशाच्या ऐक्याचे व स्थैर्याचे प्रश्न व गंभीर आर्थिक प्रश्न व त्याची सामाजिक पार्श्वभूमी, त्यासाठी मुलभूत पुर्नरचनेची आवश्यकता, वर्तमान राजकारणातील डोळसपणा व भविष्याकडे आशेने पाहण्याची वृत्ती या सर्वामधुन उद्याच्या भारताविषयीचे चालणारे चिंतन या सर्व पैलुंचा श्वास त्यांच्या ठायी होता. प्रस्तुत शोधनिबंधातुन संरक्षणमंत्री व परराष्ट्रमंत्री या नात्याने त्यांनी दिलेल्या भाषणातून मांडलेल्या विचारांच्या माध्यमातून त्यांचा भारताच्या जडणघडणीतील सहभाग, त्यांच्या दुरदर्शी विचारांची गहणता व एकुणच आधुनिक भारताच्या उभारणीत त्यांची भूमिका समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

कोणतीही राजकीय पार्श्वभूमी नसलेल्या खेडयातील एका युवकाचा उपपंतप्रधानपदापर्यंतचा प्रवास थक्क करणारा व तितकाच प्रेरणादायी आहे. राजकारणातील त्यांच्या प्रदीर्घ कारकिर्दीत त्यांनी अनेक प्रकारची बरी—वाईट स्थित्यंतरं पाहिली, अनुभवली. त्यांच्या काही राजकीय कृती वादग्रस्तही ठरल्या. तरीही त्यांनी आपली वैचारीक बैठक कधीही सोडली नव्हती. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री ते उपपंतप्रधान पदापर्यंतच्या प्रवासात त्यांच्यातील राजकीय जाणीवेची प्रगलभता, लोकशाही मुल्यावरील अढळ निष्ठा, दुरदर्शीपणा, एक थोर मुत्सद्दी प्रतिभावान लेखक व विचारवंत अशा अनेक पैलुंचा परिचय जगाला होत गेला. मुख्यमंत्री, संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री, परराष्ट्रमंत्री व शेवटी विरोधी पक्षाचा नेता व पार्लमेंटचा सभासद अशी अनेक स्थित्यंतरे येऊनही या संपूर्ण काळात त्यांनी मांडलेल्या विचारातील ऐक्याचे पुनर्रचनेची आवश्यकता, वर्तमान राजकारणातील डोळसपणा व भविष्याकडे आशेने पाहण्याची सवय, उद्याच्या भारताविषयी सतत चालणारे चिंतन या सर्व पैलुंचा ध्यास त्यांच्या ठायी होता.

१९६० नंतरचा कालखंड देशाच्या दृष्टीने लक्षणीय कालखंड होता. या कालखंडात देशासमोर अनेक अवघड समस्यसा आवासून उभ्या होत्या. त्या समस्यांपैकी प्रमुख समस्या संरक्षणाशी संबंधीत होती. या समस्येस विशेष महत्व प्राप्त झालेले होते. चीनच्या आक्रमणाने देशासमोर गंभीर संकट निर्माण झाले होते. याच दरम्यान १९६२ मध्ये संरक्षणमंत्रीपदाची धुरा त्यांच्यावर सोपविण्यात आली. १९६२ ते १९६५ हा त्यांच्या कारकिर्दीचा कालखंड आव्हानांनी भरलेला होता. संरक्षणमंत्री या नात्याने संरक्षणाच्या समस्येची मांडणी करतांना ते समग्र दृष्टीकोनातून विचार करीत असत. त्यांच्यामते, "या समस्येकडे एकाकी दृष्टीकोणातून न बघता देशाच्या राजकीय व आर्थिक परिस्थीतीच्या संदर्भात संरक्षणाचे प्रश्न समजावून घेवून देशाभोवती ज्या राजकीय शक्ती वावरतात व संपुर्ण जगामध्ये जे शक्ती संतुलन आहे त्याचाही विचार करणे गरजेचे ठरते. या पार्श्वभूमीवर देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून कोणत्या राजकीय शक्ती विकसीत झाल्या व त्याचे काय परिणाम झाले याचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे." १९६२ च्या परिस्थीतीचे विश्लेषण करतांना ते स्पष्ट करतात की, जागतिक शांततेच्या मुलभूत संकल्पनेवर आधारीत परराष्ट्रीय धोरण भारताने स्वीकारणे शेजारी देशासह सर्व देशाबरोबर मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करणे हा त्या धोरणाचाच एक भाग होता. परंतु त्या काळातही पाकिस्तानने भारतासंबंधी मित्रत्वाची भूमिका घेतली नाही. १९५० मधील परिस्थीतीचा विचार करता भारताचे चीन व रशिया या देशांबरोबर चांगले संबंध होते. पाकिस्तान या त्रिकोणाबाहेर होता. मात्र १९६० मध्ये ही परिस्थीती बदलली. रशिया, चीन संबंध पूर्वीसारखे राहीले नाही. परंतू भारत—चीन संबंध मैत्रीचे होते व भारत—रशिया संबंधी मैत्रीपुर्ण राहून अधिक बळकट झाले. या काळात पाकिस्तानने राजकीय डावपेचांची आखणी करून चीन—रशियाशी आपले संबंध सुधारायला प्रारंभ केला. यामुळे शक्ती समतोलात बदल झाला. १९६२ मधील चीन आक्रमणाने भारताच्या संरक्षणविषयक समस्येचा दृष्टीनेच नव्हे तर राजकीय दृष्टया दीर्घकालीन परिणाम घडूवन आणला. चीनच्या या आक्रमणा मागची भूमिका मांडतांना त्यांच्यातील दुरदर्शीपणा व जागतिक राजकारणातील प्रगल्भता

जाहीर होते. संरक्षणमंत्री या नात्याने २९ डिसेंबर १९६५ रोजी मद्रास येथील भाषणात त्यांनी चीनच्या भारतावरील आक्रमणांची कारणमिमांसा करतांना मागील उद्देश स्पष्ट केले ते म्हणतात की, या आक्रमणामागे चीनचे दोन--तीन हेतू असावेत.

१) वर्तमान जगात भारताऐवजी चीनचे महत्व आशियाई व आफ्रिका देशांना कळावे. लष्करी दृष्ट्या भारतापेक्षा चीन बलवान आहे हे जगाला दाखवून द्यावे.

२) भारताचे आर्थिक विचार, आर्थिक सिध्दता व आर्थिक साधान संप्तीवर ताण पडावा त्यातून भारताची आर्थिक ताकत खच्ची करून भारताला अलीप्ततावाद सोडण्यास भाग पडावे व

३) विचारसरणींच्या आधारे चालणाऱ्या शीतयुध्दाचे नेतृत्व आपल्याकडे यावे साऱ्या जगाचे नाही तर निदान आशियायी व आफ्रिकी देशांचे राजकीय नेतृत्व आपल्याकडे यावे असे चीनला वाटते. तत्कालीन परिस्थीतीची त्यांनी केलेली मांडणी कालपरत्वे सिध्द होतांना दिसून येत असून त्यातून त्यांचा दुरदर्शीपणाही स्पष्ट होतो.

भारत—पाकिस्तान यांच्यातील कारणमिमांसा करतांना ते 'काश्मीर' पुरता विचार करीत नाही तर त्यापुढे जावून केवळ भूभागापेक्षाही अधिक महत्वाच्या बाबींकरीता हे युध्द आहे असे नमुद करतात. १९६५ मधील पाकिस्तानचे भारतावरील आक्रमण मानत नव्हते तर भारताच्या लोकशाही व धर्मनिरपेक्षता या राष्ट्रीय जीवनाच्या मुलभूत मुल्यांवरील आक्रमण मानत होते. म्हणूनच आपला संघर्ष कोणाशी व कशासाठी आहे हे सर्वप्रथम निश्चीत होणे गरजेचे आहे. अशी वैचारीक स्पष्टता त्यांच्या ठायी होती. भारताचे लोकशाहीवादी आणि धर्मनिरपेक्ष स्वरूप व संरक्षणाच्या दृष्टीकोणातून कसे महत्वाचे आहे याबाबत त्यांनी मांडलेले विचार भारतीय संविधानाशी असलेली वैचारीक बांधीलकी स्पष्ट करणारे आहेत.

याबाबत आपली भूमिका स्पष्ट करतांना ते म्हणतात की, भारताच्या एक हजार वर्षाच्या इतिहासावर नजर टाकली तर असे दिसते की, भारताचा इतिहास हा आक्रमणांचा इतिहास आहे. पुर्वीच्या काळी वायव्येकडून आपल्यावर अनेकानेक आक्रमणे झाली व ती भारत पादाक्रांत करून पाहत होती. नंतर पश्चिमेकडून सागरी मार्गाने आक्रमणे झाली. प्रत्येक आक्रमणाच्या वेळी भारत पराभूत झाला ही वस्तुस्थिती मान्य केली पाहिजे. आपण पराभूत का झालो? आपल्या देशात शूरधुरंधर नव्हते का? असे नाही उलट या भूमिने अनेकानेक शूरवीर योध्दांना जन्म दिला. आपल्यापाशी शूर सैनिक होते, मोठे सैन्य होते, पराक्रमाचा वारसा होता पण तरीही पण तरीही आपण आक्रमकांपुढे नमलो कारण आपण राष्ट्र नव्हतो. १९६२ मध्ये नेफा विभागात आक्रमकांपुढे आपण यशस्वीरितीने रोखले हा गेल्या हजार वर्षातील पहिला प्रसंग आहे. १९६५ मध्ये पाकिस्तानच्या लष्काराने चाल केली. सुरूवातीला त्याला यश मिळाले. परंतु नंतर आपण आक्रमकांना रोखले व पराभूतही केले कारण आजचा भारत खरा भारत आहे. आजचा भत्तरत हा लोकशाहीवादी देश आहे. सर्व प्रांतातील सर्व धर्माचे, सर्व भाषिक गटातील भारतीय एक होवून आक्रमकांविरूध्द उभे ठाकले. भारताचा हा लढा काही विशिष्ट मुल्यावर उभा आहे व ती मुल्ये म्हणजे लोकशाही व धर्मनिरपेक्षता होय. भारताचा नवा इतिहास लिहीला जातोय कारण पंजाब, काश्मीर, राजस्थान, सिंध येथे लढणारे केवळ त्या प्रदेशाचेच लोक नव्हते तर केरळ, कर्नाटक, गुजरात, महाराष्ट्र या सर्व प्रदेशातील लोकांचे रक्त तेथे सांडले आहे. म्हणूनच तलवार व रक्ताने लिहीला जाणारा हा खरा आधुनिक भारताचा इतिहास होय, असे ठामपणे म्हणतात. त्यांच्यामते भारताचे खरे सामर्थ्य लोकशाहीत दडलेले आहे. चीन व पाकिस्तान हे दोन्ही राष्ट्रे बाब समजू शकणार नव्हती. त्यामुळे भारतावर आक्रमण करून भारताचे खच्चीकरण करायचे व अंतिमत: त्याचे तुकडे पाडायचे हा या राष्ट्रांचा मनासुबा कधीही शक्य होऊ शकणार नाही असे ते स्पष्टपणे म्हणत असत. "हिंदी—चिनी, भाई—भाई" च्या घोषणेनंतर भारतावरील आक्रमणातून चीनने जो धडा शिकविला तो पाकिस्ताननेही लक्षात घ्यावयास हवा व यापुढे भारताने काय भूमिका घ्यावी याबाबत त्यांच्यात संदिग्धता नव्हती. जगातील

प्रत्येक देशाशी मैत्रीचे संबंध निर्माण करण्याची भारताची इच्छा असतानाही लष्कराचे बळ वाढवून आव्हानांना [illegible] प्रत्यक्ष केलेल्या कृतीही तसेच व चीनच्या आक्रमणाच्या संबंधीची भूमिका स्पष्ट करण्याची त्यांची भूमिका अत्यंत स्पष्ट व आग्रही होती.

संरक्षणाविषयी म्हणून देशाच्या संरक्षणाचा विचार करताना त्यांनी "शस्त्रास्त्रयुक्त म्हणजे संरक्षण नव्हे" या सोबतच शेतीच्या प्रश्नाविषयी ते तितक्याच गांभीर्याने विचार करीत असत. कारण अन्नधान्यातील स्वयंपूर्णतेशिवाय सामाजिक शांतता, स्वातंत्र्यरक्षण अशा मोठ्या मोठ्या शब्दांना अर्थ उरत नाही म्हणून संरक्षणाच्या दृष्टीकोणातून समर्थ होण्यासाठी शस्त्रास्त्रांपेक्षाही अन्नधान्याच्या उत्पादनाबाबत आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्यावर त्यांनी भर दिला. याबाबतीत स्वयंपूर्णता प्राप्त न करू शकल्यास भारत नेहमी दुर्बल राहील म्हणून शेतीच्या प्रगतीकडे तितक्याच गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे असे ते स्पष्ट करीत. याबाबतीत नियोजन करून तांत्रिक क्षमता वाढविण्याकडे त्यांचा कल होता. देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यासाठी प्रत्येकाने आघाडीवर जाणे गरजेचे नसून आपआपल्या क्षेत्रात आपले कर्तव्य प्रामाणिकपणे पार पाडणे गरजेचे आहे असे ते आवर्जुन सांगत असत. लष्कराला शस्त्रास्त्रांसोबतच लागणाऱ्या इतर वस्तुंच्या उत्पादनाबाबत प्रगती घडवून आणणे म्हणजे सामर्थ्यशाली होणे होय. भविष्यातील आव्हानांची कल्पना असूनही भारत एकात्म राहील्यास ती भारताची खरी शक्ती ठरेल, असे ते म्हणत.

मैत्री, जागतिक शांतता, अलिप्तावाद वरील त्यांची श्रध्दा त्यांनी कधीही ढळू दिली नाही. इतर देशाच्या मैत्रीचा आदर करून जागतिक शांतता बळकट करण्याचा प्रयत्न करीत असतांना आपला देश आर्थिक, लष्करी दृष्टीने बलिष्ठ करावयास हवा यासाठी देशभक्तीची जाणीव सतत प्रज्वलित ठेवावयास हवी तर कोणतीही शक्ती भारताची प्रगती रोखू शकणार नाही अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. भारतीय सैन्याच्या आधुनिकीकरणात त्यांनी मोलाचे योगदान दिले. भारतीय सैन्यासाठी आधुनिक शस्त्रास्त्र साधनसामुग्री मिळविण्यासाठी अन्य देशांशी करार करण्यावर भर दिला. सैनिकांशी संवाद साधून आपल्या प्रभावी वाणीने ते त्यांच्यात उत्साह व चैतन्य निर्माण करीत असत. भारतीय सैन्य हे भारताच्या राष्ट्रीय ऐक्याचे प्रत्यक्ष दिसणारे रूप होय. सैन्य म्हणजे आधुनिक शस्त्रास्त्रे किंवा यंत्रसामग्री ही देशाच्या संरक्षणासाठी आवश्यक आहेत पण त्याहून अधिक विशाल भारतीय मन ही भारतीय सैन्याची खरी अमोघ शक्ती आहे. भारतीय नागरिक व भारतीय सैन्य यांच्यातील जिव्हाळ्याचे संबंध हा भारतीय प्रजासत्ताकाची मोठी शक्ती ठरेल.

अमेरिका, इंग्लंड, रशिया या देशांना भेट देऊन त्यांनी संरक्षण सहकार्य मिळविण्यासाठी भारताची बाजू पटवून देवून मदत मिळविण्यात ते यशस्वी ठरले. परंतु स्वसंरक्षणासाठी स्वतः सुसज्ज होणे ही काळाची गरज ओळखून त्या दिशेने पाऊल उचलली. बाह्य धोक्यासोबतच अंतर्गत शक्ती सामर्थ्याच्या गरजेची त्यांना पुरेपूर जाणीव होती. नागा, मिझा यासारखे बंड झाले तर बाहेरची मदत मागता येणार नाही व ते लाजीरवाणे ठरेल म्हणून त्या दृष्टीने गांभीर्याने विचार करून त्यासाठी योजनापुर्वक मानवीजीवन बदलण्याची क्रांती घडवून आणावयाची आहे असे त्यांना वाटत होते. या अनुषंगानेच त्रिस्तरीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, सहकारी क्षेत्राची उभारणी करून नियोजनबध्द विकासाची दिशा दिली.

परराष्ट्रमंत्री या नात्याने संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या विसाव्या अधिवेशनामध्ये केलेल्या त्यांच्या भाषणातून जागतिक शांतता परस्पर सहकार्याप्रती असणारी त्यांची कटिबध्दता स्पष्ट होते. जागतिक शांततेच्या प्रस्थापनेसाठी क्रियाशील राहणे, सर्व देशांशी सहजीवनाच्या व सहकार्याच्या भावनेतून संबंध प्रस्थापित करणे, समानर व न्याय अर्थव्यवस्था उभारण्यासाठी प्रयत्नशील असणे व जगता जेथे कोठे स्वातंत्र आणि मानवी प्रतिष्ठा यासाठी संघर्ष चालु असेल त्यास मन:पुर्वक पाठींबा देणे ही आपल्या परराष्ट्रधोरणाची मुलतत्वे असून आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचा व स्वातंत्र्यसंग्रामाचा वारसा आहे. असे ते मानीत असत.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या माध्यमातून जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रमाणिक प्रयत्नांची गरज त्यांनी अधोरेखीत केली. व्हिएतनाम युध्द, व्हिएतनामचा संयुक्त राष्ट्रसंघातील प्रवेश, अरब, इस्त्रायल, पॅलेस्टाईनचा वाद, अंगोलातील अंतर्गत संघर्ष, दक्षिण आफिकेतील वर्णद्वेषी राजवटीचा विरोध, नि:शस्त्रीकरण व अण्वस्त्रनिर्मिती बंदीबाबत धोरण, विकसनशील राष्ट्राबाबत विकसीत राष्ट्रांचे दुटप्पी धोरण याबाबत वेळोवहम निर्भिडपणे मांडलेले विचार त्यांच्यातील आंतरराष्ट्रीय समुदायाप्रती आपल्या जबाबदारीच्या जाणीवेचे द्योतक असून जागतिक शांतता व परस्पर सहकार्य या भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या मुल्यांप्रती त्यांची कटिबध्दता दर्शविते. हिंदी महासागरातील परकीय लष्करी शक्तींना वाव मिळू नये व ते शांततेचे प्रांगण बनले पाहिजे. यासाठी उपखंडात व पूर्व रशिया, अरबराज्ये यांच्यात आर्थिक सहकार्य वाढविण्यासाठी धोरणात भर दिला.

समारोप

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारत महाशक्ती राष्ट्र बनविण्याचे स्वप्न बाळगत असतांना चीनची वाढती डोकेदुखी, पाकिस्तानच्या विश्वासघातकी कारवाया, अंतर्गत राजकारणात नक्षलवाद, माओवाद्यांचा समस्या अशा अनेक पार्श्वभूमीवर तत्कालीन परिस्थीतीत संरक्षणमंत्री व विदेशमंत्री या नात्याने त्यावेळी दुरदृष्टीकोणातून मांडलेले विचार, राजकीय घडामोडीतील संदर्भ आपणास आजही मार्गदर्शक ठरतात. तत्कालीन परिस्थीतीच्या अनुषंगाने आजच्या जागतिक घडामोडीचा अर्थ लावण्यास त्यांचे विचार दिशादर्शक ठरतात.

परराष्ट्र धोरण व भारताचे सामर्थ्य या संदर्भात त्यांनी मांडलेले विचार हे कायम मार्गदर्शक ठरतात. "जागतिक सत्ता" हा शब्दप्रयोग ज्या अर्थाने वापरण्यात येतो त्या अर्थाने भारताला सत्ता प्राप्त करून घेण्याची इच्छा नाही भारत बलिष्ठ असलाच पाहिजे, या विषयी दुमत नाही. शांततेने नांदता यावे आणि सहकार्याने वागता यावे असाच भारत अपेक्षित असून तांत्रिक व वैज्ञानिक क्रांतीमध्ये सहभागी होवून ते उद्दिष्ट साध्य करता येतील आपल्या अंतर्गत राजकीय, आर्थिक शास्त्रीय धोरणावरच आपल्या परराष्ट्रीय धोरणाचे यश आणि सामर्थ्य अवलंबुन आहे, तशी त्यांची धारणा होती. म्हणून परराष्ट्र धोरणाइतकेच राजकीय, आर्थिक, शास्त्रीय धोरण आखतांनाही नितक्याच जाणीवपूर्वक व काळजीपुर्वक आखले जाणे गरजेचे आहे. भारताच्या सामर्थ्याचा तो मुलाधार आहे तो जेवढा बळकट होईल तेवढया प्रमाणात आपण जनतेला समर्थ करणार आहोत. कारण अखेरीस भारतीय जनतेचे सामर्थ्यच भारताच्यापराष्ट्रीय धोरणास समर्थ व यशस्वी करणार आहे, हे त्यांचे विचार त्रिकालाबाधीत सत्य ठरतात. भारताच्या वाटचालींवर दृष्टीकोणातून त्यांचे विचार व कार्य यांचे योगदान कायम मोलाचे ठरतात.

तळटिपा:—

१) चव्हाण यशवंतराव भूमिका, रोहन प्रकाशन पुणे, पान नं.१८

२) चव्हाण यशवंतराव भूमिका, रोहन प्रकाशन पुणे, पान नं.१९

३) चव्हाण यशवंतराव भूमिका, रोहन प्रकाशन पुणे, पान नं.२०

४) चव्हाण यशवंतराव भूमिका, भारतीय नागरिकत्वाची आठवण, पान नं.३१

५) चव्हाण यशवंतराव भूमिका, परराष्ट्रीय धोरणाची मार्गदर्शक मुलतत्वे पान नं.१८५

संदर्भ ग्रंथ :

१) चव्हाण यशवंतराव भूमिका, रोहन प्रकाशन पुणे, २०१३

२) चव्हाण यशवंतराव ऋणानुबंध, रोहन प्रकाशन पुणे, २०१३

३) चव्हाण यशवंतराव कृष्णाकाठ, रोहन प्रकाशन पुणे, २०१३

४) www.icwa.in/crmarch25,htm

५) http://en.wickepedia.org

❑❑❑

ISSN 2319-9318

UGC Sponsored

International Multilingual Research Journal

Printing Area

Special Issue | March 2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE on

MAHATMA @ 150

on

2nd March 2019

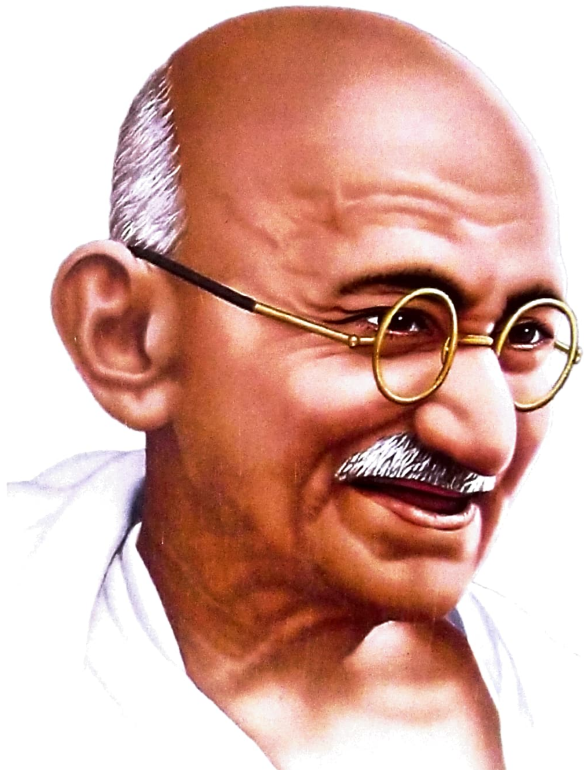

Organized by

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College,

Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

44) SPIRITUAL ELEMENTS IN THE GANDHIAN PHILOSOPHY 152
Anand T Chahande, Asst Prof, Department of English, Wardha

45) MAHATMA GANDHIJI IN INDIA : LEADERSHIP 155
Prof. Dhanashri Parkhi Assi. Professor (Physics), wardha

46) GANDHI'S ROLE IN FRAMING INDIAN CONSTITUTION 157
Hemlatta Shankarlal Parmar, Bharuch-Gujarat

47) Role of Mahatma Gandhi in Promoting Health Values in India 161
Ms. LeenaLangde Assistant Professor, Nagpur

48) Dynamics of Gandhian Swaraj : Continuity and Change. 164
Dr. Pravin R. Waghmare, Research Scholar

49) Economic Ideas of Mahatma Gandhi 168
Mrs. Kamble Shiladevi P. Assistant Professor, Hanegaon

50) "Fasting To Increase Spiritual Energy and Improve Moral Health in the 21st Century – the Gandhian Way" 171
Dr. Latha Venkataraman, Director, New Panvel, Navi Mumbai,

51) GANDHIJI: VISION FOR WOMEN 176
Dr. Nayana H Dewani, Assistant Professor, Rampeth, Nagpur.

52) GANDHIJI: NATURAL MIRACLE OF FASTING 180
Dr Meena A Deshmukh, Assistant Professor, Wardhman Nagar, Nagpur

53) Mahatma Gandhi : A Pioneer of Value Generation in Contemporary World 184
Prof. Rajendra S. Korde, Asst. Prof. Warwat Bakal

54) Motivational Attributes for Adventure Tourism in Himachal Pradesh 191
Sandeep Sharma* Dr. Manish Khanna **

55) Femininity Dissimilarity and Child Sex Ratio in Himachal Pradesh 199
Dr. Shashi Punam

56) SATYAGRAHA: ROLE IN INDIAN DEMOCRACY 207
Vaishali.Shiwankar, Nagpur

57) गाँधी विचार पाठ्यक्रम संरचना 212
डॉ. डी. एन. प्रसाद, प्राध्यापक, वर्धा

58) गाँधीवादी दृष्टीकोण शारीरिक स्वास्थ्य की ओर 215
डॉ. सुशिल चौहान, वर्धा

Mahatma Gandhi : A Pioneer of Value Generation in Contemporary World

Prof. [illegible]
[illegible]
[illegible] College, [illegible]
Email: [illegible]
Mob. [illegible]

Mohandas Karamchand Gandhi (... 1948) famous as Mahatma Gandhi, was a great Indian thinker and social reformer. He led India's successful non-violent struggle for independence from British rule. Gandhi experimented with Satya and Ahimsa during India's freedom struggle. He continued his practice of non-violent methods in order to compel the British government to lose control of India. Gandhi organised the boycott of British goods, led peaceful marches, fasted and urged the mass defiance of many unfair British laws. On August 15, 1947 India became an independent country.

Mahatma Gandhi was a visionary and he wished to build a new world of his dreams. Although some leaders held the view that Gandhism is a utopian idea, yet Gandhian way of life always attract some followers to establish the Gandhian values inside India and abroad. For India, Gandhi wanted to retain its traditional village economy, adopt small industries with the essence of Indian simple life style.

In the contemporary world, liberalization and globalization is compelling society to adopt materialistic life style. Society is being market driven. Poverty and unemployment is gradually increasing. Politics is being value free and religious fundamentalism is attacking on humanity. The limitations of modernity and high technology have already established that it is not going to solve the problems of the teeming millions of the world. The Gandhian value is the only hope of survival for the whole of the humanity. In this paper, endeavor has been made to examine the potential of Gandhian values and evaluate Gandhi as a pioneer of value generation in contemporary world.

Gandhi was an activist as well as a social and moral philosopher. His struggle was informed by famous as Mahatma Gandhi, was a great leader, thinker and social reformer. He led India's successful non-violent struggle for independence from British rule. Gandhi

experimented with Satya and Ahimsa during India's freedom struggle. He continued his practice of non-violent methods in order to compel the British government to lose control of India. Gandhi organised the boycott of British goods, led peaceful marches, fasted and urged the mass defiance of many unfair British laws. On August 15, 1947 India became an independent country.

Mahatma Gandhi was a visionary and he wished to build a new world of his dreams. Although some leaders held the view that Gandhism is a utopian idea, yet Gandhian way of life always attract some followers to establish the Gandhian values inside India and abroad. For India, Gandhi wanted to retain its traditional village economy, adopt small industries with the essence of Indian simple life style.

In the contemporary world, liberalization and globalization is compelling society to adopt materialistic life style. Society is being market driven. Poverty and unemployment is gradually increasing. Politics is being value free and religious fundamentalism is attacking on humanity. The limitations of modernity and high technology have already established that it is not going to solve the problems of the teeming millions of the world. The Gandhian value is the only hope of survival for the whole of the humanity. In this paper, endeavor has been made to examine the potential of Gandhian values and evaluate Gandhi as a pioneer of value generation in contemporary world.

...andhi was an activist as well as a social and moral philosopher. His struggle was informed by

Swaraj.

To make the world of his own principles, Gandhi wants to create a world with the ethical principles, as for example - spiritualization of politics, simple living high thinking, think globally act locally, interdependence of rights and duties, doctrine of trusteeship, practices of Satya, Ahimsa and Satyagraha. He has criticized the modern civilization as satanic. He observed that machinery is the chief symbol of modern civilization. It represents a great sin, it is machinery that has impoverished India/ world.

1. For the composition of Gandhian Model of world, the present generation is waiting for a leader who will relearn the moral values, and who will inculcate in the people, as Gandhi did, a sense of the responsibilities which fall on every citizen of a free society.

Swaraj.

To make the world of his own principles, Gandhi wants to create a world with the ethical principles, as for example - spiritualization of politics , simple living high thinking, think globally act locally, interdependence of rights and duties, doctrine of trusteeshii; practices of Satya, Ahimsa and Satyagraha. He has criticized the modem civilization as satanic. He observed that machinery is the chief symbol of modem civilization . It represents a great sin; it is machinery that has impoverished India/ world .1. For the composition of Gandhian Model of world, the present generation is waiting for a leader who will relearn the moral values, and who will inculcate in the people, as Gandhi did, a sense of the responsibilities which fall on every citizen of a free society.

ashrams, he and his followers adopted and circulated a moral principle to ensure Hindu-Muslim unity, small village industries, economic security; to emancipate and improve the status of women, farmers, labour, students and adivasi, to promote khadi, provincial language, national language, education in village health and hygiene, adult education, basic education, village sanitation and to remove untouchability, prohibition of wine, etc.

Swaraj for Gandhi was not simply a question of ousting the British from India and declaring independence. What it implied was a wholly different type of society. He wanted the value system and life style of the British Raj to be done away with and totally replaced by a simpler, more spiritual, communal life. He stated that: "independence must begin at the bottom. Thus every village will be a republic having full powers. It follows, therefore , that every village has to be self-sustained and capable of managing its affairs. Thus, ultimately, it is the individual who is the unit. This does not exclude dependence on and willing help from neighbours or from the world, in this structure composed of innumerable villages, there will be ever-widening, never-ascending circles. Life will not be a pyramid with the apex sustained byashrams, he and his followers adopted and circulated a moral principle to ensure Hindu-Muslim unity, small village industries, economic security; to emancipate and improve the status of women, farmers, labour, students and adivasi, to promote khadi, provincial language, national language, education in village health and hygiene, adult education, basic education, village sanitation and to remove untouchability, prohibition of wine, etc.Swaraj for Gandhi was not simply a question of ousting the British from India and declaring independence. What it implied was a wholly different type of society. He wanted the value system and life style of the British Raj to be done away with and totally replaced by a simpler, more spiritual, communal life. He stated that: "independence must begin at the bottom. Thus every village will be a republic having full powers. It follows, therefore , that every village has to be self-sustained and capable of managing its affairs. Thus, ultimately, it is the individual who is the unit. This does not exclude dependence on and willing help from neighbours or from the world, in this structure composed of innumerable villages, there will be ever-widening, never-ascending circles. Life will not be a pyramid with the apex sustained byadult villagers, possessing mmlmum prescribed qualifications. These will have all the authority and jurisdiction required. Since.there will be no system of punishments in the accepted sense, this council will be the legislature, judiciary and executive combined to operate for its year of office."7

Gandhi was quite certain that any village could become such a republic straight away without much interference even from the colonial government because he believed that their sole effective connection with the villages was the collection of village taxes. All that was needed was the will to do it. He referred to his ideal state as one of 'enlightened anarchy in which each person will become his own ruler '. It is interesting to see that throughout his writings on the autonomous self-sufficient village communities we see echoes of the anarchist lifestyles proposed by such writers as Tolstoy or Thoreau in the nineteenth century.The Gandhian way of life for prosperous and decent civilization

The Gandhian way of life attracts and inspires many world leaders to solve the contemporary problems and establish a peaceful human society. This inspiration_ has made a new world of Gandhian model.

In the western concept, Politics is regarded as a game to achieve power, to regain power and to retain power. For Gandhi, politics is moral problem of value. Need of the hour is to revolutionize politics by ethics. Unless the moral and spiritual qualities of the people are appropriate, the best of political system and constitutions will not work. 8 Morals serve the cause of progress. Morality serves the great task of the social revolutions of our times.

In Modem times, we see that politics is rooted in deceit and dishonesty and is bound to create greater deceit and greater dishonesty. Hate must generate hate and violence greater violence .

Thus the need of the hour is to moralize politics. 10 Gandhi 's prophetic emphasis is that there is no politics devoid ofreligion.

There is no denying the fact that Gandhi was deep-rooted in his cultural and religious traditions. The phenomenal success Gandhi registered in far away South Africa fighting for human rights and civil liberties and later the adoption of the Gandhianliving as well as dying. Birth and death are inevitable among mortals. What distinguishes the man from the brute is his conscious striving to realize the spirit within. 13 The Gandhian Satyagraha may be launched only by people imbued with goodwill, who care for the common good, and who attempt to resist unjust Jaws, promulgations and ordinances solely dictated by their inner voice or inner conscience. Satyagraha, as conceived by Gandhi, is never an invitation to the disruption of society.

For the effective Satyagraha, Gandhi had proposed several norms and principle to adopt the satyagarhi. He says- A Satyagrahi bids good-bye to fear. The Satyagrahi, while he is ready for fight, must be equally eager for peace. He must welcome any honourable opportunity for peace. 14 He must believe in truth and non-violence as his creed and, therefore, have faith in the inherent goodness of human nature, which he expects to evoke by his truth and love expressed through his suffering. A Satyagrahi relies upon the God for protection against the tyranny of brute force.15

Gandhi believed that a just cause if backed by moral strength couldn't be ignored by the most powerful government. To him right means alone could lead to the right end. But what is happening today in the context of our social, political and economic life falls far short of the Gandhian values and methods. We find around ourselves strikes, fasts, dhamas, gheraos, and many more things of the kind, all undertaken to back some demands. What is worth noticing is that today we have accepted the forms of the Gandhian methods and thrown to the winds the spirit behind them. Ends are more important to us than the means.

While Gandhi accepted the right of workers to go on strike for securing justice, he strongly favoured

living as well as dying. Birth and death are inevitable among mortals. What distinguishes the man from the brute is his conscious striving to realize the spirit within. 13 The Gandhian Satyagraha may be launched only by people imbued with goodwill, who care for the common good, and who attempt to resist unjust Jaws, promulgations and ordinances solely dictated by their inner voice or inner conscience. Satyagraha, as conceived by Gandhi, is never an invitation to the disruption of society.

For the effective Satyagraha, Gandhi had proposed several norms and principle to adopt the satyagarhi. He says- A Satyagrahi bids good-bye to fear. The Satyagrahi, while he is ready for fight, must be equally eager for peace. He must welcome any honourable opportunity for peace. 14 He must believe in truth and non-violence as his creed and, therefore, have faith in the inherent goodness of human nature, which he expects to evoke by his truth and love expressed through his suffering. A Satyagrahi relies upon the God for protection against the tyranny of brute force.15

Gandhi believed that a just cause if backed by moral strength couldn 't be ignored by the most powerful government. To him right means alone could lead to the right end. But what is happening today in the context of our social, political and economic life falls far short of the Gandhian values and methods. We find around ourselves strikes, fasts, dhamas, gheraos, and many more things of the kind, all undertaken to back some demands. What is worth noticing is that today we have accepted the forms of the Gandhian methods and thrown to the winds the spirit behind them. Ends are more important to us than the means.

While Gandhi accepted the right of workers to go on strike for securing justice, he strongly favoured

arbitration or adjudication as the method of settling industrial disputes. He totally disapproved of strikes if they were resorted to before trying arbitration honestly. He thought arbitration could be useful for resolving a post-strike situation also. He further visualized that the principle of arbitration should one day replace the principle of strike so that strikes should forever become impossibility. When a strike becomes unavoidable, all efforts be done to maintain ethical humility and non-violence in the protests. 16

Satyagraha is gentle, it never wounds. It must not be the result of anger or malice. It is never fussy, never impatient, and never vociferous. It is the direct opposite of compulsion. Gandhi conceived it as a complete substitute for violence. 17

Dr. V.P. Verma discusses thoroughly about the social philosophy of Mahatma Gandhi and he says, "Gandhi never sanctioned the doctrine of caste war, class struggle and fight between races. The very survival of mankind amidst all adverse

challenges and antithetical impediments is a testimony to the significance of non-violence and he stated that Saints, who affirmed the efficacy of ahimsa. Hence, Gandhi wanted to solve problems of social tension, social disharmony and social disequilibrium by resorting to the techniques of collaboration, sympathetic accommodation and genuine brotherly solidarity."18

Believer of Sustainable development

Gandhi had a noble idea to eliminate the resultant of blind race of development, amidst all sorts of problems such as rapid population growth, production and consumption pattern causing stress and strain on natural systems, degradation and depletion of natural resources affecting the life support system, unpredictable global climate change, poor conditions of villages, big polluted cities, rivers and polluting industries.

The Gandhian model of village has some ways to reach our goal. A sustainable society has to aim at working in partnership with nature and conserve resources and energy. reduce wastes and avoid degradation of renewable. It should produce goods that are easy to recycle, reuse and repair after use. The methods of growing food and raising livestock have to be based on the use of soil and water conservation, bio-fertilizers, biological control of pests. The society should largely be managed by environment friendly technology mainly based on renewable resources. 19

Gandhi abandoned the luxurious life, which he could have easily afforded and identified himself with less polluting poor people. This is because perhaps- one of the basic and profound tenants of Gandhian environmentalism, is that - "the earth provides enough to satisfy everyone's need; but not for anyone's.greed."2 1 Here is a statement that makes Gandhi a prophet not of the past but also of the future.

The Gandhian Value for eradication of Terrorism

We are today passing through an extremely critical and controversial phase of terrorism . The climate of terrorist violence is explosive. There are two fundamental causes for this global phenomenon. Firstly, the tremendous advancement in science and technology has helped the arms industry to produce massive quantities of lethal weapons and the same weapons are being purchased by different terrorist organizations that are using them to execute their satanic designs. Secondly, it is due to the lack of human relations. Today, people are divided not only on an economic basis but also on national, regional and religious basis. Although the development of science and technology has made it possible to unite the world, but it does not influence in any way the mental makeup of the individual. Present day politics has also failed to reconstruct socio-economic life and has only added to the confusion and despair. The decline of human relations has opened ways for political degenerations.

Mahatma Gandhi was unique in this modem world to advocate non-violent methods for solving social, economic, political and religious problems. There have been a number of times, however, when one or the other aspect of Gandhi's non-violent technique has been questioned and its validity and its practicability doubted.

In recent times, religious fundamentalism has assumed dangerous proportions though it has always existed in one form or the other. Racism, which yields violence, has become a device to assume

Gandhi abandoned the luxurious life, which he could have easily afforded and identified himself with less polluting poor people. This is because perhaps- one of the basic and profound tenants of Gandhian environmentalism, is that - "the earth provides enough to satisfy everyone's need; but not for anyone's.greed."2 1 Here is a statement that makes Gandhi a prophet not of the past but also of the future.

The Gandhian Value for eradication of Terrorism

We are today passing through an extremely critical and controversial phase of terrorism . The climate of terrorist violence is explosive. There are two fundamental causes for this global phenomenon. Firstly, the tremendous advancement in science and technology has helped the arms industry to produce massive quantities of lethal weapons and the same weapons are being purchased by different terrorist organizations that are using them to execute their satanic designs. Secondly, it is due to the lack of human relations. Today, people are divided not only on an economic basis but also on national, regional and religious basis. Although the development of science and technology has made it possible to unite the world, but it does not influence in any way the mental makeup of the individual. Present day politics has also failed to reconstruct socio-economic life and has only added to the confusion and despair. The decline of human

relations has opened ways for political degenerations.

Mahatma Gandhi was unique in this modern world to advocate non-violent methods for solving social, economic, political and religious problems. There have been a number of times, however, when one or the other aspect of Gandhi's non-violent technique has been questioned and its validity and its practicability doubted.

In recent times, religious fundamentalism has assumed dangerous proportions though it has always existed in one form or the other. Racism, which yields violence, has become a device to assumeimportant positions in public life, not only in India and Muslim countries but even in the USA: Religious fundamentalism is one of the handiest instruments of the terrorist. The situation demands that non-violent techniques as means of social change are put into practice immediately.

Gandhi had no faith in terrorist violence . If one man kills another who obstructs him, he may experience a sense of false security. But the security will be short lived. Here the view of Gandhi is not to kill the man or men who obstruct him, but to discover the cause that implies them to obstruct him and deal with it. Gandhi did not believe in armed risings, for him they were a remedy worse than the diseases that sought to cure. Terrorist violence could never do any good in the long run.

Gandhi did not deny credit to revolutionary heroism and sacrifice. But heroism and sacrifice for a bad cause are so much waste of splendid energy and they hurt the good cause by drawing away attention from it. Gandhi said, "I am not.ashamed to stand erect before the heroic and self-sacrificing revolutionary because I am able to pit an equal measure of non- violent men (Satyagrahis); heroism and sacrifice untarnished by the blood of the innocent. Self- sacrifice of one innocent man is a million times more potent than the sacrifice of a million men who die in the act of killing others." J1e also observed that "at the back of the policy of terrorism is the assumption that, terrorism, if applied in a sufficient measure will produce the desired result, namely, bend the adversary to the tyrant's will. But supposing people make up their mind that they will never bend to the tyrant's will, nor retaliate with the tyrant's own methods, the tyrant will not find it worth his while to go on with his terrorism."

New aspect of Education: to improve and establish Gandhian Values

Gandhi's concept of basic education has got the maximum attention . It aims at all round development of human personality. His primary emphasis is on the 3'H's (Head, Heart and Hand), rather than on 3 'R's (Reading, Writing and Arithmetic). For Gandhi, the true development of head, heart and soul are necessary for a satisfactory system of education. 22 True education is that which draws out and stimulates the spiritual, intellectual and physical faculties.23

However, men of higher thinking always ponder Gandhi's idea of education is not only a new method and technique of education but also a new way of life. He advocates the creation of a balanced and harmonious social order with ethical value of truth , love and non-violence . It covers the total development of both the individual and society. The ultimate aim of self reliance and self realisation is the essential outcome of this method of education.

Gandhiji regarded education as the light of life and the very source from which was created an awareness of oneness. Gandhi believed that the universality of religion can best be realized through the universalisation of education, and that such universalisation was the spring board for national integration.

Gandhian Model of World Government and World Peace

Gandhian values always advocate that the ationalism is not highest concept; the highest concept

is International brotherhood. The quintessence of divine wisdom, VasudhaivKutumbkum (Mankind is one family), was proclaimed by India millennium ago. Nation-states have seen an excess of wars and devastations on large scale and hence idea of world government, if materialized will end the disparity a real cause of disharmony among the people of the different nations. This is why supra-national institution like the UN is becoming more necessary oday than before. At the same time compulsion of ar expenditure is another constant reminder for us, ro consider seriously the question of bringing thebole world under one government.

Gandhi's idea of education is not only a new method and technique of education but also a new way of life. He advocates the creation of a balanced and harmonious social order with ethical value of truth , love and non-violence . It covers the total development of both the individual and society. The ultimate aim of self reliance and self realisation is the essential outcome of this method of education.

Gandhiji regarded education as the light of life and the very source from which was created an awareness of oneness. Gandhi believed that the universality of religion can best be realized through the universalisation of education, and that such universalisation was the spring board for national integration.

Gandhian Model of World Government and World Peace

Gandhian values always advocate that the ationalism is not highest concept; the highest concept

is International brotherhood. The quintessence of divine wisdom, VasudhaivKutumbkum (Mankind is one family), was proclaimed by India millennium ago. Nation-states have seen an excess of wars and devastations on large scale and hence idea of world government, if materialized will end the disparity a real cause of disharmony among the people of the different nations. This is why supra-national institution like the UN is becoming more necessary oday than before. At the same time compulsion ofar expenditure is another constant reminder for us, to consider seriously the question of bringing thehole world under one government. So Prof. Arnold

sacrifice would be too big to achieve world peace by surrendering a part of the national sovereignty. And, if humanity is to survive, it will have to bring itself under the control of one authority and the sooner it is done, the better will be _for its own sake.25

Indian nationalism is not exclusive, nor aggressive, nor destructive .Itis health giving, religious and therefore, humanitarian , "India must learn to live before she can aspire to die for humanity."26 He further said, "I would like to see India free and strong so that she may offer herself as a willing and a pure sacrifice for the betterment of the world."27 He went further, "My idea of nationalism is that my country may die so that the human race may live. Gandhi frankly hints at some sort of world federation, when he says: " The better mind of the world desires today not absolutely independent states warring one against another but a federation of friendly interdependent states. The only condition on which the world can live is being united under one central governing body composed of representatives of the component parts."

The time has come when the world government and world peace are being a fact in the light of Gandhism. Shedding of belief in war and violence is essential to the establishment of real peace based on freedom and equality of all races and nations" He was dead against an armed peace imposed upon the forcibly disarmed.28

Gandhian talisman: A simple and easy principle

Gandhian values are neither multifarious to un-derstand nor difficult to practice. One of the last notes left behind by Gandhi in 1948 expressing his deepest social thought is Gandhi's Talisman. One can adopt the Gandhian way of life by adopting this talisman heartily. Gandhi says that- "I will give you a talisman . Whenever you are in doubt, or when the self becomes too much with you, apply the following test. Recall the face of the poorest and the weakest man /woman whom you may have seen, and ask yourself, if the step you contemplate is going to be of any use to him/ her. Will he/she gain anything by it? Will it restore him/her to a control over his/her own life and destiny? In other words, will it lead to Swaraj/freedom for the hungry and spiritually starving millions? Then you will find your doubts and yourself melt away."

Conclusion

The name of Mahatma Gandhi transcends theThe Indian Journal of Political Sciencebounds of race, religion and nation-states, and has emerged as the prophetic voice of the 21st century. Gandhi was a perpetual moral rebel who called for organized movement against imperialistic, virulence, social exploitation, economic oppression and slavery to immoral propensities . After the great Buddha and Jesus, he once again demonstrated that non-violence could also be an effective instrument of social change.

India's first Prime Minister, Pandit Nehru, at the time of Gandhi's passing, paid his tribute by saying that the light has gone out of our lives. We should honour the ideas of Mahatma Gandhi's by adopting the principle of Gandhism and see what we can do with our limitations to overcome what Gandhiji described as the seven social sins:Politics without principles , Wealth without work Commercewithoutmorality,Educationwithoutcharacter Pleasurewithoutconscience, Science without thumanity.

Worship without sacrifice.

Now in the twenty first century, Gandhi is a world phenomenon .Itmeans, as if he has been reborn. The world knows that Dr. Martin Luther King II, Lekh Walesa, Nelson Mandela, Ho-Chi-Minh ,Aung San Suki, Aryaratna, Daisaku Ikeda and a host of the geniuses of the world have followed the footprints of the great Mahatma .

Specially, after 9/ 11 of 2001, the terroristic attacks on Twin Tower World Trade Centre and Pentagon buildings of the USA, Gandhi is remembered more with reverence than merely casually.

Summing up, it can be said that Ifhumanity is to progress, Gandhi is inescapable. Gandhian values will live, act and continue to inspire millions in the persuit of world peace, harmony and humanity. We may ignore him at our own risk. We can say that what is needed at the hour is to adopt the Gandhian value and principle, implement his deeds, actions and put his thoughts into practice and only then, the contemporary world would secure a meaningful and human future. For the very survival of human race , it is imperative on our part to act upon his advice because only on his idea and thinking, we shall survive together. If we fail in this venture, we are bound to perish altogether. Gandhi is the only hope of the future as he is the only shining star on the horizon.

References

1.Gandhi, M K., Hind Swaraj or Indian Home Rule, Navajivan Trust, Ahmadabad, 1938, p.81 .

2. Gandhi, M K., Navajiban, 15.05.1921.

3. Gandhi, M K., Young India, 12.06.1924.

4. Gandhi, M K., Harijan, 25.3.1939.

5. Trivedi, Harish and Allen, Rick (ed), Literature and Nation: Britain and India, 1800-1990, Routledge, London, 2000, p. 305.

6. Gandhi, M K., Harijan, 28.7.1946, p. 236.

7. Gandhi, M K., Harijan, 26.7.42

8. Narayan, J. P, A plea for reconstruction of Indian Politics, Bhartiya Via Bhawan, Bombay. p.3 .

9. Shishkin. A., Contemporary Philosophy of Indian Philosophical Congress, Srinagar, 1957. p.88

10. Kunzru, H. N , Spiritualize Politics, Mahatma Gandhi –JOO years, Publication Division, New Delhi, p.224

11. Malik, B. K., Gandhi-A Prophecy, Bombay, Hind Kitabs Ltd., 1948, p.90

12. Gandhi, M K., Young India, 19-3-1925, p 95

13. Gandhi, M K., Harijan, 7-4-1946, p . 74.

14. Gandhi, M K., Yong India, 19-3-1931, p. 40.

15. Gandhi, M K., Harijan, 7-4-1946, p. 73.

16. Gandhi, M K., Harijan, 11-8-1946, p. 256.

17. Gandhi, M K., Harijan, I 5-4-1933, p. 8.

18. Varma, V.P, The Political Philosophy of Mahatma Gandhi and Sarvodaya, Patna BhartiBhawan, I 994, p.404-18 .

19.Khoshoo, T.N., Mahatma Gandhi: An Apostle af Applied Human Ecology, TERI, 1997, Page 46

20. Mishra,Anil Dull, challenges of; 21" Century, Milla/ publication, 2003, Page 7

21. Jha, B. K. and Thakur, A. K., Relevance of Gandhian Economics for the meeting the challenges culminating in the present day globalization , Thakur, Anil Kumar (Ed.), Economics of Mahatma Gandhi: Development and challenges, Indian Economic Association, Deep and Deep Publication Pvt, Ltd., New Delhi, P 254.

22. Pandey, J., on Gandhi's Views on Value, (ed.), Gandhi and 21 Century, Concept Publishing Company, New Delhi, 1998, Page-223

23. Gandhi, M K., Harijan, 9.9.1937.

24. Nehru, Jawahar/al, The Discovery of India, The John Day Company, New York, 1946, p. 361.

25. Singh, Dr.Ramjee, The relevance of Gandhian thought, Commonwealth, New Delhi, p. 98.

26. Gandhi, M K., Young India, 13.10.1921.

27. Gandhi, M K., Young India, 13.10.1921.

28. Gandhi, M K., Harijan, 14.10.1939.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNITIONIL RESEIRCH FELLOWS ISSOCIITION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April -2019

SPECIAL ISSUE-

स्त्री कर्तृत्व परंपरेचा उदय व अस्त

Executive Editor:
Virag Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Manisha S.Yadav
Hod-Political Science
Shri Gadge Maharaj Mahavidyalaya,
Murtijapur. Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

RESEARCH JOURNEY
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	महिलांचा मतदानाचा अधिकार - राजकीय सहभागाचे मूलभूत साधन	प्रा. डॉ. संदीप बी. काळे	9
2	लिंगभावात्मक न्याय : एक अध्ययन (स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या संदर्भात)	प्रा. प्रतिभा टावरी	13
3	महिला सक्षमीकरण आणि त्यांचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार	संभाजी संतोष पाटील	21
4	महिला सक्षमीकरण व महिला विकासासाठी धोरणे.	प्रा.कांतीलाल डी. सोनवणे	25
5	स्त्री उथानामध्ये पुरोगामी समाजसुधारकाचे कार्य	प्रा सुप्रिया उ. इंगोले	28
6	क्रांतीकारी स्त्री : सेनानी	प्रा.डॉ.आर.बी.मोरताटे	34
7	पंचायत राज व ग्रामीन महिला नेतृत्व	डॉ. अर्चना ज्ञानदेव पाटील	38
8	स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिला आरक्षण धोरण	प्रा. गणेश माघाडे	42
9	समृध्द भारतासाठी स्त्री पुरूषसमानतेची गरज	डॉ.ममता व्ही.पाथ्रीकर	46
10	बाराव्या महाराष्ट्र विधानसभेतील महिला सदस्यांच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक पार्श्वभूमीचे चिकित्सक अध्ययन	डॉ. मनिषा यादव	50
11	शहा बानो व सायरा बानो : ऐतिहासिक निर्णय	डॉ. संतोष नारायण कायंदे	53
12	महिलांना राजकीय सहभागा दरम्यान येणाऱ्या अडचणी	प्रा. ज्योती काळबांडे	56
13	महिला सबलीकरण : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य	प्रा.आर.एस.कोरडे	61
14	महाराष्ट्रातील महिला सबलीकरण आणि राजकीय सहभाग	कु.कल्पना गोरले	66
15	भारतीय इतिहासात महिलांचे स्थान : ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा.सौ.जयश्री पाटील/कु.नेहा वामनराव मोरतळे	69
16	पंचायतराज व महिला नेतृत्व	डॉ. संतोष बाबुराव कुन्हे	73
17	ललमनियाँ कहानियाँ में व्यक्त स्त्री व्यथा	प्रा.डॉ.पवन नागनाथराव एमेकर	78
18	भारतीय संविधानातील स्त्री कल्याण विषयक कायदे	प्रा. नीता पांडे	81
19	भारतीय राज्यघटना व महिला सक्षमीकरण	कु. दिपाली श्रीराम घोगरे	84
20	स्त्री उत्थानामध्ये भारतीय समाजसुधारकांचे कार्य : एक चिंतन	आकाश शेषराव बांगर	87
21	पंचायतराज व्यवस्थेतील महिलांचा राजकीय सहभाग व सक्षमीकरण	प्रा. डॉ .रतन व्ही. राठोड	91

महिला सबलीकरण : विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य

प्रा.आर.एस.कोरडे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल

सारांश

भारतातील विशेषत: महाराष्ट्रातील महिलांची सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक आणि राजकिय स्थिती ही स्वातंत्र्यपूर्वकाळात खुपच हलाकिची होती. परंतु स्वातंत्र्योत्तरकाळात महिलांच्या सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक आणि राजकिय स्थितीत परिवर्तन होण्यास प्रारंभ झालेला आहे. महिलांचा सामाजिक दर्जा आणि स्थान उंचावत आहे. त्यांच्या कौटुंबिक स्थितीमध्ये परिवर्तन होऊन महिला कुटुंबप्रमुख किंवा कुटुंबातील महत्वाचा सदस्य म्हणून महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. महिलांमध्ये आर्थिक जागृती येत आहे. स्वयंसहायता बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आर्थिक बाबतीत पुर्वीच्या तुलनेत परिवर्तनाकडे वाटचाल करीत आहेत. महाराष्ट्रातील महिलांच्या राजकिय स्थितीमध्ये परिवर्तन होताना दिसत आहे. विशेषत: ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरूस्ती तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थेत २०११ मध्ये महिलांना मिळालेले ५०% आरक्षण यामुळे महिलांचा राजकिय सहभाग वाढलेला दिसून येतो. थोडक्यात महाराष्ट्रातील महिलांमध्ये सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक आणि राजकिय जागृती निर्माण होत असून महिला याबाबतीत सक्षम होत आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय राजकारणातील महिलांच्या राजकिय सहभागातून त्यांच्यामध्ये झालेल्या परिवर्तनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या लेखात महाराष्ट्रातील महिलांच्या सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक आणि राजकिय सबलीकरणाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

महाराष्ट्रातील महिलांची सामाजिक व कौटुंबिक स्थिती :

जगातील संस्कृतीपैकी भारतीय संस्कृती श्रेष्ठ मानली जाते. परंतु श्रेष्ठ मानल्या जाणाऱ्या भारतीय संस्कृतीमधील समाजव्यवस्थेचा अर्धा भाग असलेल्या महिलांना मात्र सामाजिक व कौटुंबिक बाबतीत दुयम स्थान दिलेले आहे. आज तुलनेने महिला ज्या मागासलेल्या आहेत, त्याला मनुस्मृती कारणीभूत आहे. मनुस्मृतीमधील विचार व दृष्टिकोणामुळे प्रत्येक सामाजिक कार्यात फक्त पुरूषांनी सहभाग घ्यावा, विशेषत: महिलांनी सामाजिक कार्यापासून दूर रहावे, असा अलिखित नियम केल्यामुळे महिलांचे सामाजिक खच्चीकरण झालेले आहे. पुरूषप्रधान संस्कृतीमध्ये महिलांची शक्ती वाया घालवण्यात आलेली आहे. प्राचीन काळापासून ते मध्ययुगीन काळाच्या अखेरपर्यंत महिलांचा सामाजिक व कौटुंबिक दर्जा खलावलेला होता. 'निसर्गानेच स्त्रि–पुरूष असा भेदभाव निर्माण केला. निसर्गानेच पुरूष आणि महिला यांच्यामध्ये तफावत निर्माण केल्यामुळे महिलांना समाजात दुयम दर्जाची वागणूक दिली गेली. महिलांवर धार्मिकतेच्या नावावर अनेक बंधने घालण्यात आली होती. संपुर्ण जीवनभर महिलांनी पुरूषांच्या वर्चस्वाखाली आयुष्य घालवले. लहानपणी वडिलांच्या, प्रौढावस्थेत पतीच्या आणि वृध्दावस्थेत मुलांच्या वर्चस्वाखाली महिलांना वावरावे लागले. वारसा, संपत्ती याबाबत कोणतेही अधिकार महिलांना दिलेले नव्हते. याउलट महिलांच्या मनावर सतत ही बाब बिंबवली गेली की, महिला पुरूषांच्या बरोबरीचे कोणतेही काम करू शकत नाही. महिलांना जाणीवपूर्वक शिक्षणापासून दूर ठेवल्यामुळे अर्थात त्यांच्यातील अज्ञानपणामुळे त्यांचा विकास खुंटला गेला. शिक्षणाशिवाय महिला सक्षम होणार नाहीत, हे ओळखून थोर समाजसुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रि शिक्षणाची महत्वपुर्ण चळवळ महाराष्ट्रात सुरू केली. महिलांना शिक्षणाची सुरूवात करणे ही बाब त्यावेळी क्रांतिकारकच होती.

ISSN : 2348-7143
April 2019

महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्यानंतर कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांनी आपल्या संस्थानात महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन दिल्यामुळे महिलांच्या सामाजिक व कौटुंबिक स्थितीतील परिवर्तनाला महाराष्ट्रात प्रारंभ झाला.

'१९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेत स्त्रियांच्या विरोधातील सर्व प्रकारच्या भेटभावांच्या निर्मुलनासंबंधी ठराव पास केला. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लिंगभेदासंदर्भात संयुक्त राष्ट्रसंघाने महत्वाची भुमिका घेवून महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न सुरू केले. जागतिक पातळीवर महिला सक्षमीकरणाबाबत महत्वाची पाउले उचलण्यात आल्यानंतर 'भारत सरकारने २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष जाहिर केले. यामुळे सक्षमीकरणासाठी व त्यांच्या विकासातील विविध अडथळे दूर करण्याचा प्रयत्न झाला. यामुळे एका व्यापक उद्देशाने भारत सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न सुरू केले. '२२ जून १९९४ रोजी महाराष्ट्र शासनाने राज्याचे महिलाविषयक धोरण जाहिर केले'. महाराष्ट्र सरकारने महिलाविषयक धोरण जाहिर केल्यामुळे महिला प्रत्येक बाबतीत सक्षम, सदृढ होण्यास मदत झाली. याचाच परिणाम म्हणून महिला आयोग अस्तित्वात येवून महिलांच्या हितसंवर्धन व हितरक्षणातून महिलांची प्रतिष्ठा वाढण्यास सुरूवात झाली. यातूनच महिला सक्षमीकरण रूजतांना दिसून येते. '२६ आक्टोंबर २०१६ पासून कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा – २००५ लागू झाला.' हा कायदा अंमलात आल्यामुळे महिलांवरील कौटुंबिक अन्याय–अत्याचार तसेच कौटुंबिक छळाला आळा बसण्यास सुरूवात झाली. या कायदयामुळे महिलांच्या कौटुंबिक व सामाजिक स्थितीत सुधारणा झालेली आहे. याशिवाय १९८५ पासून 'महिला व बालकल्याण' या नावाचा एक स्वतंत्र विभाग सुरू करण्यात आला असून या विभागामार्फत अगदि गाव व तालुका पातळीपर्यंत महिला विकासाचे प्रयत्न शासन व प्रशासन करीत आहे. एकुणच आजपर्यंत झालेल्या विविध प्रयत्नामुळे महिला पुरूषांच्या बरोबरीने कार्य करतांना दिसत आहेत. यातूनच त्यांचे सामाजिक व कौटुंबिक सक्षमीकरण होत असल्याचे स्पष्ट होते. परंतु समाज व कुटूंबात महिला महत्वाची भूमिका पार पाडत असतांना त्यांना आणखी सुसंधी समाज व शासनाने प्राप्त करून देणे गरजेचे आहे. कारण महिलांच्या कौटुंबिक व सामाजिक सक्षमीकरणास आणखीही भरपूर वाव आहे. कारण समाज व कुटूंबात घडणाऱ्या विविध घटना पाहता आपण या निष्कर्षापर्यंत नक्कीच येवू शकतो की, महिलांचे कौटुंबिक व सामाजिक स्थान आजही दुयम व असुरक्षित आहे.

महाराष्ट्रातील **महिलांची आर्थिक स्थिती :**

संपूर्ण देशात त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रतदेखिल विविध समाज–सुधारकांनी महिलांचे स्थान व दर्जा उंचावण्यासाठी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रात विशेषत: फुले दांपत्य, छत्रपती शाहू महाराज यांनी शिक्षणातून महिलांचे सक्षमीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वातंत्र्यानंतरही महत्वपूर्ण प्रयत्न झाले. परंतु विविध समस्यामुळे ते पूर्णपणे होवू शकले नाही, विशेषत: आर्थिक समस्यांमुळे महिलांचे आर्थिक स्थान पाहता हे स्पष्ट होते की, महिलांचा विकास आर्थिक स्वायत्तेअभावी खुंटलेला आहे. महिलांचे आर्थिक परावलंबित्व हे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील सर्वात मोठा अडथळा ठरलेला आहे. प्रारंभी महिलांना संपत्तीत वारसा हक्कदेखील समाजव्यवस्थेने नाकारलेला होता. त्याचप्रमाणे कुटूंबात कोणतेही आर्थिक अधिकार महिलांना दिलेले नव्हते. थोडक्यात आर्थिक बाबतीत महिला पूर्णपणे परावलंबी होती. स्वातंत्र्यानंतर याबाबत काही परिवर्तने होण्यास प्रारंभ झाला. उदा.संपत्तीत महिलांना वारसाहक्काने हिस्सा मिळण्यास सुरूवात झाली. मात्र केवळ यामुळे महिला आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी होउ शकल्या नाहीत. महाराष्ट्र या शेतीप्रधान राज्यात महिला शेतावर जास्त राबतांना दिसतात. अशा महिलांना आर्थिक बाबतीत काही अधिकार वा विशेष योजनांच्या माध्यमातून सक्षम बनवणे गरजेचे होते.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांना आर्थिक बाबतीत स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी बनवण्यात बचत गटाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरलेली आहे. 'बांग्लादेशात १९८३ मध्ये डॉ.महंमद युनूस यांनी बचत गटाची सुरूवात केली.' कमी उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबातील महिलांना ही बचत गटाची संकल्पना अतिशय उपयुक्त ठरली. १९९१ नंतर महाराष्ट्रासह संपूर्ण भारतात बचत गटाची संकल्पना राबवण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेण्यात आला. 'बचत गट हे महिलांच्या सक्षमीकरणाचे, गरीबीविरूध्द लढ्याचे आणि सावकारी पाशातून मुक्ततेचे एक प्रभावी हत्यार आहे.' गरीब, कमकुवत महिलांच्या सक्षमीकरणास बचत गटाच्या माध्यमातून प्रारंभ झाला. बचत गटाच्या चळवळीमुळे महिलांमध्ये आर्थिक जागृती निर्माण झाली. महिला गरीबीविरूध्द संघर्ष करण्यासही बचत गटामुळे सिध्द झाल्या. 'आतापर्यंत बचत गटांऐवढी कोणतीही चळवळ महिलांच्या सक्षमीकरणात यशस्वी झालेली नाही.' लाखो महिला बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक बाबतीत कमी–अधिक प्रमाणात सक्षम झाल्याचे महाराष्ट्रात दिसून आलेले आहे. जळगांव जिल्ह्यातील महिला श्रीमती निलिमा मिश्रा यांनी बचत गटाच्या माध्यमातून महत्त्वपूर्ण कार्य केल्यामुळे त्यांना मॅगेसेस पुरस्कार मिळालेला आहे. महाराष्ट्र शासनाने स्वयंसहायता महिला बचत गटांना ४ टक्के एवढ्या अल्प व्याजदराने तारणाशिवाय कर्जपुरवठा करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला. अल्प व्याजाने वित्त सहाय उपलब्ध झाल्यामुळे महिला बचत गटाच्या माध्यमातून लघुद्योग, गृहोद्योग सुरू करून आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी होत आहेत, हे आपण नाकारू शकत नाहीत. थोडक्यात केंद्र व महाराष्ट्र शासनाचे धोरण, विविध योजना, उपक्रम इ. चा परिणाम म्हणून आज महाराष्ट्र महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा वेग निश्चितच वाढलेला आहे.

महाराष्ट्रातील महिलांची राजकिय स्थिती :

महाराष्ट्रातील राजकारणाचा इतिहास पाहता हे स्पष्ट होते की, महिलांचा राजकारणातील सहभाग अगदिच नगण्य राहिलेला आहे. परंतु बदलत्या काळानुसार महिलांच्या राजकिय सहभागात वाढ होत आहे, ही बाब निश्चितच महिलांच्या राजकिय सबलीकरणासाठी आशादायक आहे. मराठी भूमिच्या इतिहासात विविध महिलांनी आपली राजकिय छाप सिध्द केल्यामुळे महिलांना राजकिय वारसा लाभलेला आहे. गौतमी, चॉदबीबी, जिजाउ, येसुबाई, ताराबाई, अहिल्याबाई इ. विविध महिलांनी राजकारणात आपल्या धुरंधर नेतृत्वाची छाप महाराष्ट्रभूमीत पाडलेली आहे. अशी गौरवशाली परंपरा लाभलेल्या महाराष्ट्रात महिला संख्येने कमी का होईनात परंतु राजकारणात सक्रीय झाल्या. महाराष्ट्रातील सर्वच प्रमुख राजकिय पक्षात महिला सदस्यांचे प्रमाण कमी आहे. राजकारणातील गढूळ परिस्थितीमुळे बहुतेक महिला राजकारणापासून अलिप्त राहणेच पसंत करतात. महाराष्ट्र विधीमंडळातील विधानसभा व विधानपरिषद या दोन्ही सभागृहात हाताच्या बोटावर मोजण्या इतक्याच महिला सदस्य झालेल्या आहेत. विधीमंडळात महिलांना ३३ टक्के आरक्षण देणारे विधेयक संसदेने मंजुर केल्यास महिला सदस्यांची संख्या वाढून महिलांच्या राजकिय सक्षमीकरणाचा वेग वाढेल. एकूण लोकसंख्येपैकी ५० टक्के असणाऱ्या महिलांना विधिमंडळात योग्य प्रतिनिधित्व मिळणे, लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी काळाची गरज बनलेली आहे. या आरक्षणामुळे महिलांचे ज्ञान, अनुभवाचा उपयोग राष्ट्रीय धोरण ठरवतांना होईल. परंतु प्रचलित व्यवस्थेत दुर्दैवाने आरक्षण हे राजकीय पक्षांच्या हातातील खेळणे बनलेले आहे. म्हणून सर्व राजकीय पक्षांनी वास्तवतेचे भान ठेवून महिला आरक्षणात राजकारण न आणता राजकारणात महिला आरक्षण आणणे गरजेचे झालेले आहे. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही अधिक सुदृढ, सक्षम व खऱ्या अर्थाने यशस्वी करण्यासाठी महिलांना विधिमंडळात आरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. १९९३ मध्ये भारतीय संसदेने ७३ वी घटनादुरूस्ती करून पंचायत राज संस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण दिले. या घटनादुरूस्तीमुळे महाराष्ट्रातील पंचायत राज संस्थेत महिलांचा राजकीय सहभाग पूर्वीपेक्षा निश्चितच वाढला.

ISSN : 2348-7143
April 2019

ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच, पंचायत समिती सदस्य, पंचायत समिती सभापती, जिल्हा परिषद सदस्य, जिल्हा परिषद अध्यक्ष इ. विविध पदांवर काम करण्याची संधी या घटनादुरूस्तीमुळे महिलांना मिळाली. थोडक्यात या घटनादुरूस्तीमुळे महिला राजकारणात सक्रिय झाल्या. त्याचप्रमाणे "१९९३ मध्ये ७४ वी घटनादुरूस्ती करून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण दिले". या घटनादुरूस्तीमुळे महिलांना नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सक्रिय सहभाग घेण्याची संधी मिळाल्यामुळे त्यांचा राजकीय सहभाग वाढला. नगरपालिकांमध्ये नगरसेवक किंवा नगराध्यक्ष तसेच महानगरपालिका क्षेत्रात नगरसेवक किंवा महापौर म्हणून काम करण्याची संधी महिलांना प्राप्त झाली. यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढण्यास मदत झाली. "१४ एप्रिल २०११ ला पंचायत राज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांचे आरक्षण ५० टक्के करण्यात आले. "१३ ग्रामीण व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचे आरक्षण ३० टक्के वरून वाढवून ते ५० टक्के झाल्यामुळे महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकारणातील सहभाग आणखी वाढला. पंचायत राजव्यवस्थेमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षण लागू झाले व ग्रामीण आणि शहरी भागातील राजकारणाचा चेहरा–मोहरा बदलण्यास सुरूवात झाली. महिला तडफेने राजकारणात उतरल्या आणि हिरीरीने निवडणूक लढू लागल्या, अनेक पदे मिळवली. "१४ स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना आरक्षण प्राप्त झाल्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून येते. पुरूषप्रधान संस्कृती असणाऱ्या भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थेत पुरूषांच्या बरोबरीने महिलांचा राजकीय सहभाग वाढलेला असला तरीदेखील भारतीय समाज पूर्णपणे पुरूषप्रधान मानसिकतेमधून अजून पर्यंत बाहेर पडलेला नाही. पर्यायाने पुरूषप्रधान मानसिकता, महिलांमधील शिक्षणाचे कमी प्रमाण, महिलांचा लाजरेपणा, प्रशिक्षणाचा अभाव इ. विविध कारणांमुळे महिला आजपर्यंत या आरक्षणाचा पुर्ण शक्तीनिशी उपयोग घेवू शकलेल्या नाहीत. मात्र तरीही वरील बाबी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांच्या राजकीय सहभाग वाढवण्यास कारणीभूत ठरलेल्या आहेत, हे आपणास नाकारता येणार नाही. कारण ७३ व ७४ वी घटनादुरूस्ती म्हणजे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवणारे एक क्रांतिकारक पाउलच म्हणता येईल. "श्रीमती प्रतिभाताई पाटील यांची जुलै २००७ मध्ये भारताच्या राष्ट्रपतीपदी निवड झाली. "१५ भारताच्या राष्ट्रपती या सर्वोच्च पदावर मुळच्या महाराष्ट्रातील श्रीमती प्रतिभाताई पाटील यांची प्रथम महिला राष्ट्रपती म्हणून निवड झाली. या काळात महिला नेतृत्वाची शक्ती श्रीमती पाटील यांनी सिध्द केली.

महाराष्ट्रातून लोकसभा व राज्यसेभेत बोटावर मोजण्या इतक्याच महिला खासदार झाल्या. १९५२ ते १९७७ या काळात महाराष्ट्रातून लोकसभेत फक्त १० तर राज्यसभेत फक्त ०५ महिला सदस्य बनू शकल्या. महाराष्ट्रातून श्रीमती केशरके क्षीरसागर, श्रीमती सुर्यकांता पाटील, श्रीमती सुप्रिया सुळे, श्रीमंती हिना गावित, श्रीमती प्रीतम मुंढे इ. महिलांनी नेतृत्व केलेले आहे. यामधील श्रीमती सुर्यकांता पाटील यांनी केंद्रीय ग्रामविकास मंत्री म्हणून भूमिका पार पाडलेली आहे.

महाराष्ट्र विधिमंडळात श्रीमती शरदचंद्रिका पाटील, श्रीमती शालिनीताई पाटील, श्रीमती निलम गोऱ्हे, श्रीमती डॉ.विमल मुंदडा, श्रीमती वर्षा गायकवाड, श्रीमती पंकजा मुंढे, श्रीमती फौजिया खान, श्रीमती चित्रा वाघ, श्रीमती मृणाल गोरे, कु.प्रणिती शिंदे इ. महिलांनी महत्वाची भूमिका पार पाडलेली आहे. महाराष्ट्राच्या मंत्रीमंडळात मंत्री म्हणून श्रीमती शरदचंद्रिका पाटील, श्रीमती डॉ.विमल मुंदडा, श्रीमती पंकजा मुंढे इ. महिला नेतृत्वांनी छाप पाडलेली आहे. परंतु दुर्दैवाने आतापर्यंत महाराष्ट्रामध्ये मुख्यमंत्री, उपमुख्यमंत्री, विधानसभा व विधानपरिषद सभापती होण्याचा बहुमान कोणत्याही महिलेला मिळालेला नाही. थोडक्यात स्वातंत्रोत्तर काळात महाराष्ट्रातील महिलांच्या सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक आणि राजकीय स्थितीत परिवर्तन होत आहेत.या विविध क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण होत आहे, हे आपण नाकारू शकत नाही.

निष्कर्ष व उपाययोजना :

१. महाराष्ट्रातील महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेत राजकीय सहभाग वाढला आहे. परंतु पुरूषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात पुरूषांचा हस्तक्षेप होतांना दिसतो.

२. महाराष्ट्रातील महिलांना राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरील राजकीय सहभाग वाढवण्यास वाव आहे.

३. राजकारणात आपली भूमिका पार पाडतांना महिलांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते.

४. महिलांना कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांमुळे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्यासाठी पुरेसा वेळ नसतो. त्यामुळे कौटुंबिक जबाबदारीतुन महिलांना काही प्रमाणात मोकळीक देणे आवश्यक आहे.

५. महाराष्ट्र विधिमंडळात महिलांना आरक्षण मिळणे आवश्यक आहे.

६. मुख्यमंत्री म्हणून महाराष्ट्राचे नेतृत्व करण्याची संधी आजपर्यंत एकाही महिलेला मिळाली नाही.

७. महाराष्ट्राच्या राजकारणात बहुतेक महिला प्रस्थापित राजकीय नेतृत्वांच्या वारसदार आहेत.

८. महिलांच्या सामाजिक व कौटुंबिक सक्षमीकरणासाठी वर्तमान कायद्यात परिवर्तन करून त्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

९. महिलांच्या सक्षमीकरणात निरक्षरता हा सर्वात मोठा अडथळा ठरलेला आहे.

१०. ७३ व ७४ व्या घटनादुरूस्तीमुळे पूर्वीच्या तुलनेत महिलांचे सक्षमीकरण झाले.

११. महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी करण्यासाठी शासकिय व खाजगी स्तरावरून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. केवळ कागदोपत्री आर्थिक सक्षमीकरण न होता ते व्यवहारात घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१. पानसरे गोविंद, मनुवाद, घ्मनीड वाद आणि आरक्षण, निर्मिती विचारमंच, कोल्हापूर — २०११, पृष्ठ—०३.
२. धनंजय किर, राजर्षी शाहु छत्रपती, मुंबई, १९७९.
३. आपटे ज.रा., रोडे पुष्पा, भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१२, पृष्ठ ८३.
४. लांजेवार डॉ.ज्योती, भारतीय समाज आणि स्त्री, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००५.
५. राजपूत धोंडिरामसिंह, सक्षम महिला, शुभ प्रकाशन, औरंगाबाद २०११, प्रष्ठ—८०.
६. कित्ता, पृष्ठ—६४.
७. मुलानी प्रा.एम.यू., महिला स्वयंसहायता बचत गट.
८. घोरपडे डॉ.अश्विनी, आमचे व्यासपीठ व स्वयंसहायता गट.
९. उपरोक्त—०७.
१०. बैसाणे अनिल, महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सबलीके रणाची वाटचाल, २०११.
११. भटकर प्रा.व्ही.एच., निंबाळकर प्रा.निलेश, बोते डॉ.प्रिया, ग्रामीण विकासाचा मार्ग—पंचायती राज, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २०१२, पृष्ठ क्र.२२२.
१२. डॉ.शुभांगी राठी, महाराष्ट्रातील सामाजिक—राजकीय चळवळी व प्रशासन, अथर्व पब्लिकेशन, जळगांव, जुलै २०१४, पृष्ठ क्र.१८५.
१३. उपरोक्त — २, पृष्ठ क्र.६५.
१४. देशपांडे नमिता, घुंगटाकडून राजसत्तेकडे, दै.लोकसत्ता, २१ डिसेंबर २०१३.
१५. तुंटे डॉ.विजय, नेरकर डॉ.संदीप, भारतीय संविधान, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २०१३, पृष्ठ क्र.१५.